ڊاڪٽر آفتاب ابڙو

جديد سنڌي گرامر جي ضرورت
Need for Modern Sindhi Grammar

Abstract:

Sindhi language has been written in Birhami, Paali, Gurmukhi, Khojki, Gujrati and Devnagri scripts since ancient times, but such literature is no more extant. The experts of language know that Panini Sahib wrote first grammar in this region in Sanskrit, in which he formulated some rules and regulations about language by which Sanskrit developed. This grammar was developed in 400 BC. William Henry Wathen wrote first Sindhi grammar in 1836. It follows the pattern of Persian grammar. Later on, George Stack wrote his book on Sindhi grammar in 1849. Dr Ernest Trump also wrote Sindhi grammar by carrying out a good deal of research. After him, Grammarians resorted to imitation which is apparent in several cases. Dr. Trump has presented the examples under the title "Sindhi Isiman Joon Pichharriyon" (Suffixes of Sindhi Nouns). Mirza Qaleech Baig has put forth almost similar examples in the first topic of chapter five. Wahid Bakhsh Sheikh has taken the same example from Arabic, Persian and Sindhi and presented them accordingly. After this, many books of similar nature on Sindhi grammar have been published with mere change of words. After the study of various references of the books, examples and considering the opinions of the experts, this article proposes that a committee consisting of well-versed figures in Sindhi Grammar be constituted, which should closely examine the characteristics of Sindhi language, its peculiar qualities, patterns, word-settings, description and grammar in order to prepare modern grammar of Sindhi language on the basis of modern principles.

قديم دور کان سنڌي ٻولي؛ برهمي، پالي، گُرمکي، خوجڪي، گجراتي، ديوناگري وغيره لپين ۾ لکجندي رهي آهي. پر اهو ادب هاڻي اسان وٽ موجود نہ آهي. البت ڪجهہ آڳاٽين لِپين ۾ نڪرندڙ رسالا ۽ ڌرمي پستڪ، ڪن ماڻهن وٽ محفوظ آهن، جيڪي هٿ ڪري سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري ۾ ترتيبوار محفوظ ڪري

سگهجن ٿا، تہ جيئن نوجوان محققن کي سنڌي ٻوليءَ جي قدامت کان واقفيت ٿئي.

ٻوليءَ جا ماهر اهو بہ ڄاڻائين ٿا تہ هن خطي ۾ سڀ کان پهريون گرامر پاڻينيءَ نالي عالم سنڌوءَ ڪناري ويهي لکيو ۽ اها ٻولي جنهن کي هن صرف ڀاشا سڏيو ان کي معياري ٻولي بنائڻ لاءِ ڪن اصولن ۽ قاعدن کي ترتيب ڏنو ان ٻوليءَ جي ان سڌاريل سنواريل روپ کي بعد ۾ سنسڪرت نالو ڏنو ويو ان ڪري چوندا آهن تہ: سنسڪرت جو پهريون گرامر پاڻينيءَ لکيو جنهن ۾ هن ٻوليءَ بابت ڪي قاعدا ۽ اصول جوڙيا، جنهن تحت سنسڪرت ترقي ڪئي. (اهو پاڻيني بعد ۾ گنگا جمنا واديءَ ڏانهن لڏي ويو هو) اهو گرامر 400 قبل مسيح ۾ لکيو ويو. اڳتي هلي جڏهن ان زبان ۾ ويد لکيا ويا تہ پنڊتن پابندي مڙهي تہ سنسڪرت پوتر ٻولي آهي، ان کي گهٽ ذات وارا ۽ پورهيت طبقو استعمال نہ ٿو ڪري سگهي! نتيجو اهو نڪتو تہ سنسڪرت جهڙي شاهڪار صرف پنڊتن ۽ پروهتن تائين محدود ٿي ويئي. هن وقت اها ٻولي رڳو ڪن ڌرمي رسمن ۾ استعمال ٿي ٿئي. باقي ڪنهن بہ ملڪ جي پرڳڻي تہ ڇا ڪنهن ڳوٺ ۾ بہ ڳالهائي نہ ٿي وڃي. پر موجوده هندستان ۾ ان کي ڌرمي ٻوليءَ جي حيثيت ۾ ٻيهر جيارڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي.

سنڌ ۾ راءِ گهراڻي (432- 612ع) جي ڌرمي ٻولي پالي هئي، جيڪا ٻڌ ڌرم جي مذهبي ٻولي هئي. ان جو جنم سنسڪرت جي سختين سبب ٿيو. مهاتما ٻڌ، پنهنجي پوڄارين کي هدايت ڪئي تہ ٻوليءَ تي ڪا بہ پابندي نہ مڙهيو. عوام کي آزاد ڇڏيو تہ جيئن وڻين تيئن ٻولي استعمال ڪن. نتيجي ۾ اها ڏکڻ ايشيا جي ماڻهن جي عام ٻولي ٿي، جيڪا اڄ بہ ڳالهائي ۽ لکي وڃي ٿي. سنڌ جي نالي واري عالم ۽ مورخ ايم ايڇ پنهور جي راءِ آهي تہ راءِ گهراڻي جي دور ۾ سنڌ ۾ پالي ٻوليءَ جو اوج هو ڌرم کان علاوه اها عام وهنوار جي پڻ ٻولي هئي. ان بابت شاندار گرامر ۽ لغتون موجود آهن. خاص طور ٽرنر صاحب جي ترتيب ڏنل Etymological and Comparative Dictionary of Pali Language (1965) جو تہ مٽ ئي نہ آهي. چين جو ڏاکڻو صوبو، جپان، ميانمار، ٿائيلينڊ، ڀوٽان، لائوس، منگولا وغيره ۾ اڄ بہ پالي ٻولي ڳالهائي وڃي ٿي. سريلنڪا ۾ تہ ان کي سرڪاري حيثيت مليل آهي.

راءِ گهراڻي کان پوءِ برهمڻ گهراڻي سنڌ حڪومت جون واڳون 612 کان 711ع تائين سنڀاليون. ان دور ۾، اسان کي سنڌ ۾ ديوناگري سان گڏ، خداوادي خط

اُسرندي نظر اچي ٿو. جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جا پنهنجا نج آواز بہ موجود هئا. انگريزن جي دور تائين ان لپيءَ ۾ تعليم، واپار، خط ڪتابت جو عام رواج هو.

"انگريزن جڏهن 1843ع ۾ سنڌ تي قبضو ڪيو تہ خداوادي لپي عام وهنوار جي لپي هئي. انگريزن پاران پنج پڌرناما (Notifications) جاري ڪيا ويا تہ سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ خداوادي خط اختيار ڪيو وڃي. پهريون حڪمنامو مسٽر آر. ڪي پرنگل سنڌ جي ڪمشنر جي حيثيت ۾ جاري ڪيو. ڪيس بمبئي حڪومت پاران پڻ اهڙيون هدايتون جاري ڪيون ويون تہ سنڌ ۾ سرڪاري ڪاروبار هلائڻ لاءِ ڪيپٽن اسٽئڪ جي تجويز ڪيل الفابيٽ، سنڌي ٻوليءَ جي دستاويزن لکڻ ۽ ڇپائيءَ لاءِ استعمال ڪئي وڃي. جڏهن تہ ٻين لپين کي بہ نظرانداز نہ ڪيو وڃي." (1)

جڏهن تہ عربن جي دور (711ع) کان مغل دور (1600ع) تائين ويندي ڪلهوڙن کان ٽالپرن تائين سنڌ ۾ عربي ۽ خاص طور فارسي ٻوليءَ جو رواج هو. مدرسن ۾ باقاعده عربي صرف ناما ۽ فارسي 'صرف ۽ نحو' جا ڪتاب پڙهايا ويندا هئا. هيٺين درجن ۾ 'صَرف صغيره' ۽ مٿين ڪلاسن ۾ 'صرف ڪبيره' پڙهايا ويندا هئا. ڏهہ صديون لڳاتار عربي ۽ فارسي تعليم، تدريس، مذهب، فلسفي، تاريخ وغيره جهڙن اهم موضوعن جون ٻوليون رهيون. ان کان علاوه ٻالجتي کان بلوغت تائين ٻارن کي عربي، فارسي گرامرن جي تعليم لازمي ڏني ويندي هئي ۽ جنهن کي علم صرف، نحو ۽ علم تجويد تي مهارت هوندي هئي اُهي هوشيار شاگرد ليکيا ويندا هئا. مختلف مدرسن ۾ اهڙن طالبن جي وچ ۾ مقابلا بہ ٿيندا هئا.

انگريزن جي دور ۾ جديد علم جي شروعات ٿي. سرڪاري سطح تي اسڪول کليا ۽ درس تدريس جو عمل شروع ٿيو. حقيقت اها آهي تہ انگريزن کي هتي تعليمي نظام رائج ڪرڻو هو جيئن هنن ننڍي کنڊ جي ٻين رياستن ۾ ڪيو. اها سندن مجبوري هئي. سوسائٽي کي ضابطي هيٺ رکڻ لاءِ هنن پورو نظام لاڳو ڪرڻ تي گهريو. ان لاءِ تعليم واحد ذريعو هئي، جنهن وسيلي هو پنهنجا قاعدا قانون عوام تائين پهچائي ٿي سگهيا. ان کانسواءِ، ميڪاولي جي نظريي مطابق نائب قاصد ۽ ڪلرڪ مقامي ماڻهن مان تيار ڪرڻا هئا. ان وسيلي ماڻهن کي نوڪرين جو آسرو

ٻه ڏنو ويو. ٻي صورت ۾ ڪين خوف هو ته اهي اٽپڙهيل ماڻهو ٿوري گهڻي تي پيا وڙهندا ۽ سرڪار لاءِ ٻه مستقل ڏچو ثابت ٿيندا.

”سنڌ ۾ تعليم لاڳو ڪرڻ لاءِ انگريزن ڪي وڏا وس ڪرڻا پيا. خاص طور مسلمانن جي ٻارن لاءِ هنن ڪي ڪمپلسري ايجوڪيشن ايڪٽ (1923ع) قرآن ايڪٽ (1940ع) زميندار چلڊرين ايڪٽ (1940ع) مسلم چلڊرين ايڪٽ (1946ع) وغيره لاڳو ڪرڻا پيا.“ (2)

انگريزن سنڌي رسم الخط رائج ڪرڻ لاءِ ڪو فهميدو فيصلو ڪو نه ڪيو. قدامت ۽ تاريخ جي حوالي سان ڏسنداسين ته هنن اسان سان وڏيون ويساهه گهاتيون ڪيون. تاريخ جي تسلسل کي ٽوڙيو جن بنيادن تي اسان جي ٻولي ترقي ڪندي پئي آئي، انهن اهي بنياد ئي ختم ڪري ڇڏيا. سنڌي ٻولي هن وقت اسپاويڪ (Unnatural) طريقي سان ترقي ڪري رهي آهي، جنهن جو وڏو ڪارڻ اسان جو پنهنجي ٻوليءَ سان فطري لڳاءُ آهي. (ان موضوع تي ڊاڪٽر فهميده حسين جي نگرانيءَ ۾ راقم ’سنڌي رسم الخط جي اوسر‘ جي موضوع تي پي ايچ ڊي ڪئي آهي. جيڪا زير اشاعت آهي، وڌيڪ تفصيل ان ٿيسز ۾ آهن).

جديد سنڌي گرامر جي ضرورت ڇو؟

مٿي ذڪر ڪيل آهي ته عربن جي دور (711ع) کان وٺي انگريزن جي قبضي 1843ع تائين ساڍيون يارنهن صديون. سنڌي ٻولي سرڪاري سرپرستي کان وانجهيل رهي. حاڪمن خاص طور ارغون، ترخان، ازبڪ ۽ مغلن عام رعيت کي تائي ڪنيو هو. ٻيٺا ٽيٺا ڏنڊ مڙهي، هنن جي چيلهه چٻي ڪري ڇڏي هئي. مهل ڪُمهل اڇي ڪاردار مٿان ڪڙڪندا هئا. انهن سان مڪاني ڪمدار ڪاراوا ٻه گڏ هوندا هئا. اهو احوال ابوالقاسم نمڪين جي لکيل ’تاريخ مظهر شاهه جهاني‘ ۾ پڙهي سگهجي ٿو.

اهڙين عقوبتن کان پوءِ، مقامي ماڻهن شهر ڇڏي وڃي واهڻ وسائيا. اتي پوکي راهي ۾ ٻين سماجي ڪرتن ۾ ڏنڏن سان لڳي ويا. تعليم سندن ڪنهن لحاظ کان ترجيح ۾ شامل نه هئي. تنهن هوندي به ماڻهو پنهنجي مرحوم بزرگن جي بخشش لاءِ قرآن شريف ۽ درود پڙهندا هئا. البت ڪي مولوي فارسيءَ جا ٻه چار بنيادي ڪتاب: تفصيل المبتدي (ابتدائي گرامر) ارشاد صرف، نحو مير، آمد ناما، ڪريما، گلستان، بوستان وغيره پڙهي، پوءِ علم رمل جي وسيلي تعويذ لکي پيٽ گذر ڪندا هئا. ٻئي

پاسي وري ڪي ملان ٻڌ سڌ تي حڪمت جا چار اکر پڙهي، ويئا اٻوجهن کي ابتيون سُبتيون سُتيون ڏيئي روزگار ڪندا هئا، جنهن لاءِ شاهه سائين فرمايو:

ڪُنيس ڪُوبجن، تن طبيب نہ گڏيا،
ڏيئي ڏنپ ڏڏن، پاٽان ڏيل ڏکوئيو. (يمن ڪلياڻ)

ٺٽي، بکر، نصرپور، بوبڪ وغيره ۾ البت تعليم جو سٺو بندوبست هو انهن شهرن ۾ عالمي سطح جا ديني مرڪز هئا، جتي عربي ۽ فارسي ٻوليءَ ۾ ڪتاب لکيا ويندا هئا. انهن ڪتابن جي موضوعن جو سنڌ جي سماج، معاشيات، زراعت وغيره سان ڪو تعلق نہ هوندو هو. فارسيءَ کي علمي ڄاڻ جو استعارو سمجهيو ويندو هو جنهن کي فارسي نہ ايندي هئي، ان کي عالم تصور نہ ڪيو ويندو هو. ان دور جو مشهور پهاڪو آهي، ’فارسي گهوڙي چاڙسي‘ يعني فارسي اعليٰ درجي تي رسائيندي، ٻئي طرف چيو ويندو هو تہ ’سنڌي وائي ڪم نہ آئي‘ يعني سنڌي ٻولي پڙهي، اوهان کي ڇا ملندو!

اهڙي صورتحال ۾ سنڌي ٻولي ڪهڙي ترقي ڪري پئي سگهي! البتہ ايترو سو ٿيو جو واهڻن ۾ قائم اوطاقن ۽ اوتارن ۾ لوڪ ادب بهتر انداز ۾ اُسريو، ڦهليو، جهرجهنگ ڳائڻ وڄائڻ ۾ آيو. هن وقت سنڌي ٻولي، ادب، شاعري، پهاڪا، چوڻيون، محاورا وغيره ان دور جو ورثو آهن، جن جو آڌار ۽ تسلسل گذريل هزارين سالن جي ٻوليءَ تي ڦهليل آهي.

سنڌ ۾ 1843ع ۾ انگريزن جي اچڻ سان، سنڌي سماج ۾ وڏي اٿل پٿل آئي. زراعت کي هٿي وٺائڻ لاءِ جديد طرز جا ڪينال ۽ واهہ کوٽيا ويا، ٻيلو ڪاٽو کولي وڏي انگ ۾ وڻ پوکيا ويا ۽ انهن جي سنڀال جوڳو بندوبست پڻ ڪيو ويو. ننڍا وڏا عملدار رک لاءِ رکيا ويا. ملڪ ۾ قاعدا قانون لاڳو ڪيا ويا. تعليم کي لازمي قرار ڏيئي اسڪول کوليا ويا، جتي جديد طرز جي تعليم ڏني ٿي ويئي. تعليم جي ترقيءَ جو باب طويل آهي. ان مختصر پسمنظر کان پوءِ، هتي ڪن مکيہ سنڌي گرامر جي ڪتابن بابت مختصر راءِ پيش ڪجي ٿي.

وليم هينري واٿين جو گرامر 1836: واٿين، انگريزن جي دور جو هاڪارو عالم هو. کيس فارسي ٻوليءَ تي عبور حاصل هو ان ڪري کيس 1822ع ڌاري سرڪار پاران فارسيءَ جو ترجمان مقرر ڪيو ويو. اڳتي هلي 1835ع ۾ بمبئي گورنمينٽ کيس جنرل

ڊپارٽمينٽ جو چيف سيڪريٽري مقرر ڪيو. مسٽر واٿين ڪي احساس ٿيو تہ هڪ تہ بمبئيءَ ۾ ڪوڙ سارا شاهوڪار سنڌي عملدار ۽ واپاري رهن ٿا. انهن جي آسانيءَ لاءِ گرامر بابت ڪو بنيادي ڪتاب جوڙجي. ٻئي طرف بمبئي ۾ انگريز سرڪار حڪمت عملي سوچي رهي هئي تہ ڪهڙيءَ ريت ۽ ڪڏهن 'سنڌ' کي پنهنجي تسلط هيٺ آڻجي! مسٽر واٿين کي ادراڪ هو تہ جڏهن سنڌ انگريزن جي تسلط هيٺ آئي تہ اڳتي هلي اهو ڪتاب وڏي اهميت حاصل ڪندو.

مون ان ڪتاب بابت تفصيلي ذڪر صلاح الدين قريشي (مرحوم) کان ٻڌو هو. جنهن پنهنجو هڪ اهم ڪتاب 'پٽاليني راوڙ ۽ پالي' پڻ ڇپرايو . وٽس ان ڪتاب جي ڪاپي بہ هئي. ان کان علاوه مون کي پالي سمجهڻ ۽ ان جو سنڌي ٻوليءَ سان تعلق معلوم ڪرڻ جو وڏو شوق هو. پر قريشي صاحب کان سهڪار نہ ملي سگهيو. وليم هينري واٿين جي گرامر جي خاص ڳالهہ اها آهي تہ اهو سنڌي ٻولي جو پهريون گرامر آهي، جيڪو 1836ع ۾ (A Grammert of Sindhi language) نالي سان شايع ٿيو. ان جي طرز فارسي گرامر واري آهي، جو مرتب هرلفظ جاگردان ڏنا آهن. هي مثال انٽرنيٽ تان ورتا ويا آهن. اصل ڪتاب اڻلڀ آهي:

"*واحد: ماڻهو کهي- جمع ماڻهن کهي*

ماڻهو جو---- ماڻهن جا

ماڻهو کهون---- ماڻهن کهون

صفت(Adjective) :

واحد: ڀلي---- جمع ڀلن

ڀلي جو--- ڀلن جو

ڀلي کهي----- ڀلن کهي

ڀلي کهون---- ڀلن کهون

جنس مذڪر.................

واحد: چنگو مرس------- جمع: چنگا مرس

چنگي مرس جو----- چنگي مرسن جا

چنگي مرس کهي------ چنگي مرسن کهي

چنگو مرس------- چنگا مرس

چنگي مرس کهون------ چنگي مرسن کهون"

آخر ۾، هن ٽي هزار سنڌي لفظن جي لڙهي (Vocabulary) ڏني آهي. جن جي انگريزي معنيٰ ڏني اٿس. پنهنجي ڪتاب کي رسم الخط فارسيءَ وارو ڏئي، هن انگريز عملدارن ۽ علمي حلقن ۾ پذيرائي ته حاصل ڪئي، پر سنڌي لفظن جو بيڙو ٻوڙي ڇڏيو. James Cowles جو هڪ مضمون 'ايشياٽڪ سوسائٽي جرنل' ۾ 1844ع ڌاري ڇپيو هو. جنهن ۾ مسٽر واٿين جي گرامر بابت راءِ ڏيندي لکيو هو ته واٿين سنڌي لفظن جو بيڙو ٻوڙيو آهي. ڪيس سنڌي ٻوليءَ جي پسمنظر جي ڪا خبر نه هئي. هن جو خيال هو ته سنڌي ٻوليءَ برج باکا (Brig bakha) (اصل لفظ آهي 'برج ڀاشا') جو لهجو آهي يا خالص هندستان جو ڪو لهجو!

مسٽر واٿين جي گرامر بابت منهنجي راءِ آهي ته. ان ڪتاب جي اشاعت سان سنڌي ٻوليءَ جا آڳاٽا ڪي لفظ محفوظ ٿي ويا. باقي سنڌي گرامر جو بنياد غلط رخ تي رکيو ويو.

جارج اسٽئڪ جو گرامر 1849: علم ادب ۽ ٻوليءَ جي حوالي سان جارج اسٽئڪ جو مان مٿاهون آهي. هو سنڌي ٻوليءَ جو خيرخواه ۽ دوربين محقق هو. دلچسپي سبب ڪجھ مهينن ۾ سنڌي، سنسڪرت، فارسي ۽ ٻيون پراڪرتون سکي ويو. اندازو لڳايو ته انگريزن 1843ع ۾ سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ هن 1845ع ۾ پنهنجو سنڌي گرامر تيار ڪري ورتو. ان سان گڏ انگريزي- سنڌي لغت به تيار ڪري ورتائين، جنهن کي پوءِ 1849ع ڌاري سرڪاري انتظام هيٺ شايع ڪيو ويو. گرامر جي پيش لفظ ۾ هن ٽي ڳالهيون اهم لکيون آهن: هڪ ته هن جڏهن گرامر لکڻ شروع ڪيو ته ڪن مقامي پڙهيل ماڻهن سان صلاح مشورو ڪيو ته ڪيس هاڪاري موٽ ڪا نه ملي، جنهن لاءِ لکي ٿو ته: ڪيس سنڌ ۾ هڪ به اهڙو سنڌي ماڻهو نه مليو جنهن کي پنهنجي مادري ٻوليءَ جي وياڪرڻ جي ڄاڻ هجي ۽ هو سنڌي ٻوليءَ جي لساني خوبين کان واقف هجي. ٻيو ته هو گرامر ڪهڙي لپيءَ ۾ لکي! ان جي وضاحت هيئين ريت ڪري ٿو:

> "هن ڪم جي شروع ڪرڻ وقت اول سوچڻو پيم ته ديسي لفظ ڪهڙي لپيءَ ۾ لکان. منهنجي سامهون، رواجي سنڌي خط، رومن خط، پارسي خط، گرمکي خط ۽ ديوناگري خط هئا. پارسي خط انهيءَ ڪري ترڪ ڪيم جو منهنجي اڳيان واٿين جو گرامر (Wathen's Grammar) ۽ ٻيا سنڌي ڪتاب موجود هئا. پارسي خط مقرر ڪرڻ کان اڳ،

ڪيترن ئي نج آوازن لاءِ نيون صورتون مقرر ڪرڻيون پون ها، جن جا آواز پارسي خط لاءِ انوکي حيثيت رکندڙ هئا. مون محسوس ڪيو تہ اهو خط سنڌين لاءِ بلڪل ائين ٿيندو، جيئن رومن خط، جنهن ۾ صورتن جا اضافا ڪجن ها يا تبديليون ڪجن ها، جيڪي پارسيدانن کي عجيب لڳن ها."(3).

سندس خيال هو تہ زبان سکڻ ڪو اوکو ڪم نہ آهي، شوق هجي تہ اهو ڪلاڪن (هفتن) جو ڪم آهي، پر جيڪي نٿا سکڻ گهرن، انهن لاءِ ڇا ٿو ڪري سگهجي!

جارج اسٽئڪ سنڌ جي اصل لپي، 'خداوادي خط' جو حامي هو جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جا سڀ صوتيا شامل هئا. جنهن لاءِ هن پنهنجي آفيس ٻاهران نوٽيس هڻائي ڇڏيو هو تہ ڪو ماڻهو خداوادي خط ۾ درخواست داخل ڪندو تہ اها ٻڌڻ ۾ ايندي. سنڌ ۾ لپيءَ تي ڪو اٺ سال کن لڳاتار بحث هلندو رهيو. اسٽئڪ صاحب پنهنجا ٽيئي ڪتاب: گرامر ۽ ٻہ لغتون ديوناگريءَ ۾ شايع ڪرايون.

موجوده عربي- سنڌي الف بي جيتوڻيڪ 1853ع ۾ جڙي راس ٿي (جنهن جو پورو خاڪو ابوالحسن جي سنڌي الف ب جي پٽيءَ تي آڌار رکندڙ هو جنهن ۾ ڪي ٿوريون تبديليون ڪيون ويون هيون) اها سرڪاري طور اسڪولن، ڪورٽن ۽ سرڪاري لکپڙهہ لاءِ رائج ٿي، پر مانواري اسٽئڪ ان کي سنڌي مزاج جي خلاف ڀانئيو ۽ پنهنجي سنڌي- انگريزي لغت لاءِ پنهنجي اسسٽنٽ مسٽر ايلس برو کي تاڪيد ڪري ويو تہ اها ديوناگريءَ ۾ شايع ڪئي وڃي. ائين ئي ٿيو جو سندس لاڏاڻو 9 جون 1853ع تي ٿيو ۽ سندس اها لغت 1855ع ۾ ديوناگريءَ ۾ شايع ٿي. انهن ٽنهي اهم ڪتابن کي ڊاڪٽر فهميده حسين موجوده خط ۾ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ مان شايع ڪرايو آهي.

اسٽئڪ جي گرامر جي خاص خوبي اها آهي تہ هن ان وقت رائج گرامرن کي سامهون رکي، جديد انداز ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ گرامر لکيو. البت گرامر جي قاعدن ۽ اصولن لاءِ سندس وڏو آڌار انگريزي گرامر ئي هئا. جيڪي قاعدا انگريزي گرامرن ۾ ملن ٿا. انهن جي اصولن کي سامهون رکي، هن سنڌي ٻولي جا مثال لکيا آهن، البتہ ڪن هنڌن تي هن سنڌي نج لفظن ۽ اصولن جو بہ خيال رکيو آهي. وٽس مسٽر واٿين

جو فارسي زده گرامر بہ موجود هو پر ان مان هن ڪي مثال بہ ڪين ڏنا.

ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ جو گرامر 1872ع:

ڪاڪي پيرومل ۽ مرزا قليچ بيگ سميت ٻين سيني سنڌي گرامر نويسن جي پيٺ ۾، ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ وڏيڪ ڪوجنا ۽ محنت ڪئي آهي. هو بنيادي طرح علم لسان (Philology) جو اسڪالر هو. اهڙن عالمن کي لفظن جي ڏاتن، ٻين ٻولين جي لفظن جي داخلا ۽ صرفي، نحوي بناوتن تي مهارت حاصل هوندي آهي. هن سنڌي ٻوليءَ بابت اهڙي اشتقاقي (Etymological) لغت لکڻ جي ڪوشش ورتي هئي، جيڪا 'ج' حرف تائين مڪمل ٿي سگهي. هن وقت اها چرچ مشن سوسائٽي جي لائبريريءَ ۾ محفوظ آهي.

ڊاڪٽر ٽرمپ جي گرامر جي اها اهميت هئي، جو سندس همعصر بنگالي اسڪالر سنيتي ڪمار چيٽرجي، جنهن بنگالي ٻوليءَ جي اصليت ۽ ترقيءَ بابت ٽن جلدن ۾ The Origin and Development of Bengali Language لکيو. انهيءَ جي پيش لفظ ۾ لکي ٿو تہ "ڪاش آءٌ بہ ڊاڪٽر ٽرمپ جهڙو معياري ڪتاب جيڪو هن سنڌي ٻوليءَ لاءِ لکيو آهي، لکي سگهان، بيشڪ هن A Grammar of Sindhi Language لکي، سنڌي ٻوليءَ جي وڏي خدمت ڪئي آهي". (*پهرين جلد جو پيش لفظ*)

سنڌي ٻوليءَ جي بنياد بابت ڊاڪٽر ٽرمپ الائي ڇو حقيقت کي پرکي نہ سگهيو جيتوڻيڪ هن ڪيترن ئي هنڌن تي لکيو آهي تہ هي ديسي لفظن آهن، پوءِ بہ هو سنسڪرت جي سڀڪي مان نہ ڪري سگهيو. حالانڪ سندس ئي دور ۾ برهميءَ جي قدامت نروار ٿي چڪي هئي. چيٽرجي پاڻ لکي ٿو تہ:

"بنگالي جي اسڪرپٽ سنڌي جي قديم لکت برهمي مان ورتي وئي آهي". (4)

ڊاڪٽر فهميده حسين صاحبہ پنهنجي نگرانيءَ ۾ ڪيترن ٻين اهم ڪتابن سان گڏ، هي ناياب نسخو ترجمو ڪرائي سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ مان شايع ڪرايو. هاڻي ان کي سمجهڻ سولو ٿي پيو آهي.

گرامر جي نفسيات، ان جي جزن، وينجن، سُرن ۽ علامتن جو هڪ وڏو جهان آهي. جنهن کي سمجهڻ لاءِ اڌ عمر ڏيڻي پوي ٿي. عام طور اسان انگريزي توڙي عربي، فارسيءَ جي مقرر ڪيل اٺن حصن (Parts of Speech) کي ئي گرامر سمجهون ٿا. انهن جون وصفون ياد ڪري، مثال رٽي گرامر جا ماهر ٿي وڃون ٿا. پر حقيقت اچا

مٿاهين آهي. اسان اُهي لڪ لنگهيا ئي ڪونهن. جت ٿاندا ٿمڪن ٿا، جنهن لاءِ ڀٽائي چيو آهي ته: ’ڏورتئائين ڏس، اکر جڻائين جُڙيا‘.

بهرحال ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ پنهنجي عالماڻي صلاحيت جو ڀرپور استعمال ڪيو آهي. هن وينجن جي سرشتي، سُرن جي سرشتي، آوازن جي سرشتي، لفظن جي جوڙجڪ، سوس، واڌ مطلب ته گرامر جي هرهڪ جزي تي تفصيل سان لکيو آهي.

جيئن ته ڊاڪٽر ٽرمپ صاحب عبراني، توراني، عربيءَ سميت ڏيهي ٻولين سنسڪرت، پالي ۽ ٻين پراڪرتن کان چڱي طرح واقف هو ان ڪري هن مڪاني پراڪرتن جي لفظن ۽ انهن جي گهاڙيٽن سان سنڌي ٻوليءَ جي ڀيٽ پڻ پيش ڪئي آهي، اهڙي خوبي ٻين گرامرن ۾ گهٽ نظر ايندي.

ان ڪانپوءِ جن عالمن ڪي، ان دور ۾ انگريزي ايندي هئي، انهن هن گرامر مان استفادو حاصل ڪيو آهي. ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ جي گرامر کان پوءِ، محمد احمد حيدرآباديءَ درسي ڪتاب طورُ ’صرف نحو‘ لکيو. جيڪو هوبهو فارسي گرامر تي لکيو ويو. ان جي ڀيٽ ۾ وري منشي اڌارام ٿانور داس (جيڪو ايلس جي ٿاهيل ڪاميٽيءَ جو ميمبر پڻ هو) ان ’سنڌي وياڪرڻ‘ 1892ع ڌاري شايع ڪرايو. هي هڪ رواجي ڪتاب هو. ان جي ڪا خاص خوبي ڪانهي جنهن تي ويهي لکجي، سواءِ ان جي ته اهو انگريزن پاران مقرر ڪيل صورتخطيءَ ۾ لکيل آهي.

ان کان پوءِ ڪشنچند گلاب سنگهه گدواڻي 1914 ڌاري ”سنڌي وياڪرڻ“ لکي شايع ڪرايو. ساڻس گڏ ڏيارام وسڻمل ميرچنداڻي به هو. هنن گرامر جا ٻه ڀاڱا جوڙيا: هڪ ننڍين ٻارن لاءِ، ٻيو وڏن ڪلاسن جي شاگردن لاءِ. هو ڪتاب جي مُنڍ ۾ لکن ٿا ته:

> ”سنڌي ٻوليءَ ۾، ننڍين ٻارن لاءِ ڪنهن سولي ۽ سليس وياڪرڻ جي گهڻي گهرج ڏسڻ ۾ اچي ٿي. هن وقت جيڪي وياڪرڻ جا ڪتاب موجود آهن، تن ۾ فقط ’ويا ڪرڻ‘ جون حقيقتون ڏنل آهن، پر ٻارن کي اهي ڪيئن سمجهائجن، تنهن بابت ڪا ترتيب ڏنل نه آهي. انهيءَ ڪري وصفون ياد ڪرائي ڇڏيندا آهن، جنهنڪري انهن کي نڪو مزو اچي، نڪو ڪين وياڪرڻ جا چٽا خيال ويهن. جڏهن ته اسان انهن

جون وصفون ۽ مثال ڏنا آهن تہ جيئن ٻار پاڻ ڳولي ڪڍن ۽ وصفون پاڻ چئي سگهن. خاص انهي مراد سان هي ڪتاب لکيل آهي“ (ص 1)

ان عرصي دوران، اسان کي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب ۾ هڪ خطرناڪ رجحان ڪر موڙيندي ۽ اڀرندي نظر اچي ٿو اهو آهي ڏرم جو اثر. جيڪو انگريزن جي دور ۾ اُسريو منهنجي خيال مطابق انگريزن ان کي وڌيڪ شھہ ڏني ۽ سنڌي ادب، ٻولي، گرامر توڙي ٻين صنفن ۾ بہ واضح ڏارائون اڀري آيون. اسان جي ان دور جي عالمن پنهنجون سڀ ڪسرون گرامر جي آڙ ۾ پوريون ڪيون. پوءِ اسان کي ان ڏس ۾ هڪ ٻوڙ نظر اچي ٿي. ديوان ليکڪ ’سنڌي وياڪرڻ‘ سنسڪرت ۽ ٻين پراڪرتن جي آڏار رچيندا هئا تہ ٻئي طرف مسلمان عالم ’سنڌي صرف نحو‘ عربي ۽ فارسي گرامر جي اصولن تي جوڙيندا هئا. ٻنهي ٻولين جا سائنچا ٺهيا پيا هوندا هئا. پوءِ انهن ۾ سنڌي لفظ ٺنبيندا ويندا هئا. ڪنهن بہ عالم اها ڪوشش نہ ڪئي تہ سنڌي هڪ قديم تهذيبي زبان آهي. ان جا پنهنجا بہ ڪي اصول، قاعدا هوندا!.

ان ڏس ۾، سنڌي ٻوليءَ جو هاڪارو عالم ۽ گرامر جو ڄاڻُو ڊاڪٽر غلام علي الانا پنهنجي هڪ مقالي ۾ لکي ٿو تہ:

”سنڌيءَ ۾ لکيل گرامرن جو جڏهن جائزو وٺجي ٿو تڏهن ڪيترائي سوال پيدا ٿين ٿا ۽ انهن سوالن جي جوابن لاءِ جڏهن انهن ئي گرامرن جا صفحا اٿلائجن ٿا، تڏهن ائين پيو معلوم ٿيندو آهي تہ ڄڻ ڪنهن بہ صاحب انهن لکيل وياڪرڻن ۾ بيان ڪيل نڪتن ڪان اڳتي وک نہ وڌائي آهي. سنڌيءَ جا اهي گرامر جا ڪتاب ثابت ٿا ڪن تہ انهن لکندڙن اردو ۽ پارسيءَ جي پراڻن گرامرن کي سامهون رکي، سنڌي ٻوليءَ جا گرامر جوڙيا آهن. اڄ جڏهن انهن گرامرن جي ڪتابن کي تحقيقي نظر سان ڏسجي ٿو تڏهن ڪي وصفون گرامر موجب ۽ ڪي علمي نالا (اصطلاح) سنڌي ٻوليءَ جي صرفي ۽ نحوي اصولن موجب عجيب لڳن ٿا. اُهي يا تہ عربي صرف نحو سان واسطو رکن ٿا يا وري انگريزي گرامر جا چربا آهن، جيڪي سنڌي صرف ـ نحو جي اصولن موجب قبول ڪري نہ ٿا سگهجن“. (5)

ڪاڪي ڀيرومل مهر چند آڏواڻيءَ جي پيش لفظ (منڍ) پڙهڻ سان، اسان جي موقف

کي هٿئي مليو ٿي، هو لکي ٿو:

”هن ڪتاب جوڙڻ مهل مون ڪيترا سنڌي، سنسڪرت، فارسي ۽ هندستاني ٻولين جا گرامر توڙي وولنر وارو پراڪرت گرامر، سرگريئرسن وارو لنگوسٽڪ سروي آف انڊيا ۽ پروفيسر گربخشاڻيءَ وارو شاهه جو رسالو اڳيان رکيا هئا، پر سڀني کان گهڻي مدد ڊاڪٽر ٽرمپ واري گرامر مان ملي اٿم. پڇاڙيءَ ۾ آءٌ شمس العماءُ مرزا قليچ بيگ جي شڪرگذاري ڪرڻ فرض ٿو سمجهان، جنهن صاحب پنهنجو دستخط سنڌي گرامر مون ڏي ڏياري موڪليو جنهن مان توڙي سنڌس ڪتاب ’علم نحو‘ مان بہ ڪجهه مدد ورتي اٿم. وري جڏهن هي ڪتاب تيار ڪري رهيس تڏهن بہ هن صاحب تڪليف وٺي سڄو گرامر پنهنجي نظر مان ڪڍيو. پروفيسر گربخشاڻيءَ پڻ پويان پاڻ نظر مان ڪڍيا. جنهن لاءِ آءٌ هن صاحب جو پڻ ٿورائتو آهيان“. (6)

مٿيون بيان واضح ثبوت آهي تہ ڪاڪي ڀيرو مل اڳ لکيل گرامرن جي اصولن کي سامهون رکي، پنهنجو گرامر جوڙيو. جيئن تہ ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ پنهنجي جوڙيل ’شاهه جو رسالو‘ مان مثال کنيا ساڳي ريت هن صاحب وري ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي ترتيب ڏنل شاهه جي رسالي مان مثال ورتا آهن. ڪيترن هنڌن تي هن ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جا ڏنل مثال هوبهو اتاريا آهن. هن شعبي جا ماهر چڱي طرح ڄاڻن ٿا تہ گرامر ۾ مثال نثر مان ڏنا ويندا آهن، ڇاڪاڻ تہ گرامر لفظن ۽ جملن جي بيهڪ ۽ ترتيب بابت بحث ڪري ٿو. واحد بخش شيخ صاحب پنهنجي گرامر ’سنڌي ٻولي جو صرف ۽ نحو‘ ۾ تہ شعري مثالن جي حد ڪري ڇڏي آهي. اهو هڪ الڳ بحث آهي.

ڪاڪي ڀيرومل پنهنجو گرامر 1925ع ڌاري ڇپايو. ان جو نالو رکيائين: ’وڏو سنڌي وياڪرڻ‘ جنهن جو سبب هن اهو ٻڌايو تہ اڳ جوڙيل اڌارام ٿانور داس ۽ ڪشن چند گلاب سنگهه گدواڻي جا جوڙيل گرامر هيٺين درجن جي شاگردن لاءِ آهن ۽ سندس گرامر مٿين ڪلاسن (سنڌي فائنل) جي شاگردن لاءِ آهي.

ان ڪتاب کي انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو طرفان 1985ع ڌاري شايع ڪرڻ جي رٿ عمل ۾ آئي تہ ان جي ڇپائيءَ کان اڳ ماهراڻي راءِ جي لاءِ

ڊاڪٽر غلام علي الانا ڏانهن موڪليو ويو. ڊاڪٽر صاحب چڱيءَ ريت اڀياس ڪرڻ کانپوءِ ان جي ٻيهر اشاعت لاءِ راءِ ڏني ته:

> ”ديوان صاحب جي وياڪرڻ جو دارومدار ڊاڪٽر ٽرومپ جي ڪتاب A Grammar of Sindhi Language تي آهي. ديوان صاحب اسمن جي سمجهاڻيءَ لاءِ ٽرومپ جي گرامر تان نه فقط مدد ورتي آهي، پر شاهه صاحب جا اُهي بيت جيڪي ڊاڪٽر ٽرومپ مثال طور ۾ حوالي لاءِ ڏنا آهن. اهي ئي بيت هوبهو ديوان صاحب به مثال طور ۾ حوالي لاءِ ڏنا آهن. حالانڪ وياڪرڻي صورتن جي سمجهاڻي لاءِ نثر جا مثال زياده آسان لڳن ها، ڇو ته ڪنهن به ٻوليءَ جي وياڪرڻ جي صحيح ۽ اصلي خبر نثرمان ملي سگهندي. نظم جا مثال ويا ڪرڻ جي مطالعي ۾ مناسب طرح مددگار ٿي نه سگهندا. هونئن به ته شاهه لطيف جي وياڪرڻ تي هڪ ڌار ڪتاب لکڻ جي ضرورت آهي. منهنجي ذاتي مطالعي جي آڌار تي آءٌ هن راءِ جو آهيان ته ’وڏو سنڌي ويا ڪرڻ‘ جا هيٺيان باب ۽ هر باب هيٺ آندل عنوان نئين سر ۽ نئين نظر سان سنڌي لسانيات جي هاڻوڪن اصولن موجب رکڻ گهرجن. اهو ڪم ماهرن جو هڪ گروپ گڏجي لکي ته وڌيڪ بهتر آهي“. (7)

جيئن اڳ، ڄاڻائي آيا آهيون ته مرزا قليچ بيگ ’سنڌي صرف ۽ نحو‘ تي قلم اڳ ۾ کنيو ۽ سندس فراخدلي هئي جو هن ساڳي شعبي ۾ ڪم ڪندڙ پنهنجي همعصر ليکڪ ڪاڪي ڀيرومل آڏواڻي کي پنهنجو هٿ اکر لکيل مسودو ڏنو. اها روايت اسان وٽ تمام گهٽ آهي. ايتريقدر جو اڄ به ڪو اديب، محقق، شاعر پنهنجي هٿ اکر شين کي ٻين آڏو ظاهر نه ٿو ڪري.

مرزا صاحب پنهنجي صرف ۽ نحو (گرامر) کي ڇئن ننڍين ڀاڱن ۾ ڪرائون سائيز ۾ ڇپرايو. جنهن کي ٻه دفعا ترتيبوار 1961ع ۽ 1992ع ۾ ساڳي صورت ۽ نالي ۾ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪرايو. جڏهن ته ان جي ٽئين ڇاپي (2006ع) ۾ ان جو نالو بدلائي ’سنڌي وياڪرڻ‘ لکيو ويو. مرزا صاحب جي طرز تحرير توڙي صرفي ۽ نحوي ترڪيبن جو آڌار عربي ۽ فارسي ڪتابن تي آڌاريل آهي، ان ڪري اهو نالو وڌيڪ موزون هو. حيرت ان ڳالهه جي ٿي ٿئي ته سنڌي ادبي بورڊ جي تڏهوڪي انتظاميا ان

جي جوڙجڪ ئي ڦيرائي ڇڏي آهي. اڳيان عالم ڪتاب جي اهميت ۽ ماهيت بابت ’منڍ‘ ابتدا ۾ لکندا هئا. پيرومل توڙي ٻين گرامر نويسن ائين ڪيو آهي. اهو ’منڍ‘ جيڪو ڪتاب جي اڳيان اچڻ گهربو هو سو بدلائي ڪتاب جي وچ ۾ صفحي نمبر 139 تي ڏنو اٿن. مرزا صاحب هر هڪ ڀاڱي لاءِ ’ديباچو‘ الڳ لکيو آهي. ’علم صرف‘ جي ديباچي ۾ مرزا صاحب لکي ٿو ته:

”... انهن مان ’علم صرف‘ ته عام آهي ۽ مڪتبن، مدرسن ۽ اسڪولن ۾ شاگردن کي سيکاربو آهي، جنهن کي انگريزيءَ ۾ گرامر ۽ هندي ۾ ’ويا ڪرڻ‘ سڏيندا آهن. علم نحو به مختصر طرح صرف سان گڏ، سيکاريو ويندو آهي. مگر ’نحو‘ لاءِ ڌار مفصل ڪتاب اڃ ۾ نه هو جو مون لکيو آهي. انهيءَ جي پوئين باب ۾، انهن ٻين سڀني علمن جو مختصر بيان ڏنو اٿم، جو ’نحو‘ جو انهن سان واسطو هو. ’منطق‘ جو ڪتاب به سنڌيءَ ۾ منهنجي پاءِ جو لکيل آهي. هن ڪتاب ۾ علم بديع جو مفصل بيان آهي..... مون ڪوشش ڪري، فارسي ڪتابن مان ضروري مضمون ڪڍي، هتي گڏ ڪيا آهن“.(8)

عربي ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ هڪ واضح فرق اهو به آهي ته عربي جملن جو آڌار صرف (Morphemes) تي هوندو آهي ۽ نحو ان ۾ معمولي ۽ چس خاطر استعمال ڪندا آهن. جنهن لاءِ عربيءَ ۾ چوڻي آهي ته ’النحو في الڪلام ڪالملح في الطعام‘يعني نحو ڪلام (بيان) ۾ ائين آهي. جيئن ڪاڌي ۾ لوڻ جيڪو بنهه ٿورو هوندو آهي. ان جي ڀيٽ ۾ سنڌي جملن جو آڌار هوندو ئي نحو(Syntax) تي آهي. علم نحو بابت پڻ مرزا صاحب الڳ ڪتاب لکيو. ديباچي ۾ لکي ٿو ته:

”هيستائين جيڪو سنڌي گرامر اسڪولن ۾ سيکارڻ ۾ پئي آيو آهي، سو گهڻو ڪري فقط ’علم صرف‘ آهي. جو اوائل کان عربي صرف جي نموني تي لکيو ويو آهي ۽ علم نحو جو منجهس فقط اشارو هوندو هو. هاڻ ٿورن ڏينهن کان انهيءَ ۾ جملن جو ڇيد شامل ڪيو ويو آهي، جو نحو جو ڀاڱو آهي. مگر اهو تمام مختصر آهي ۽ نحو جا ڪي به قانون ڏسڻ ۾ نه آيا آهن. علم نحو ۾ ٻيا ڪافي مضمون شامل آهن....تنهنڪري ڪن دوستن جي صلاح سان مون عربي، فارسي ۽

انگريزي نحو جي گڏيل نموني تي هيءَ سنڌي نحو جو ڪتاب لکيو آهي".(9)

ته پوءِ سنڌي نحو ڪيڏانهن وئي؟ مطلب ته هر عالم پنهنجي علم ۽ مطالعي مطابق ٻين ٻولين جو نقل ڪيو آهي، جنهن جو واضح طور هنن اعتراف به ڪيو آهي.

ذڪر ڪيل گرامرن کان علاوه ٻيا ڪوڙ سارا نقل ڪيل گرامر شاگرد جي گهرج مطابق ايندا رهيا. انهن ۾ وصفون ساڳيون باقي مثالن ۾ ٿوري گهٽ وڌ قيرڦار هئي. ڪن اڳ ۾ مثال ڏئي پوءِ وصفون سمجهايون آهن ته ڪن وري اڳ ۾ وصف ڏئي پوءِ ان جي جزن جي تعريف ڪئي آهي، ٻيو ٿيو ڪل خير!.

واحد بخش شيخ جو 'سنڌي ٻولي جو صرف ۽ نحو' 1986ع: گرامر جو هي ڪتاب واحد بخش شيخ صاحب جو لکيل آهي. سنڌي ادبي بورڊ ان کي ٻن حصن ۾ 1986ع ڌاري شايع ڪيو. بظاهر مناسب ڪتاب ٿو لڳي، جنهن ۾ هر باب کي چڱي طرح مثالن سان سمجهايو ويو آهي. غيرضروري طور ڪلاسيڪي شاعرن، شاهه لطيف، سچل، بيدل، بيڪس وغيره جي شاعريءَ مان مثال کنيا ويا آهن. منهنجي راءِ مطابق ڪتاب جو 90/80 سيڪڙو مواد نقل ٿيل آهي. (ان بابت الڳ هڪ مقالو لکڻ جي ضرورت آهي).

عالمن جي گڏيل راءِ آهي ته ڪتاب جي متن (Text) بابت ليکڪ پاران لکيل تمهيد/مهاڳ/پنهنجي پاران/مقدمو وغيره مطالعي ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته ليکڪ جي مضمون مٿان ڪيتري گرفت آهي! مناسب ٿو ڀانيان ته شيخ صاحب پاران ڪتاب بابت جيڪو 'عالماڻو' ليک (تمهيد) لکيو ويو آهي. ان مان ڪجهه ٽڪرا پيش ڪريان.

ان تمهيد مان سوال ته سوين جڙن ٿا، پر اختصار کان ڪم وٺندي، ڪي اهميت جوڳا به چار سوال پيش ڪجن ٿا، جنهن مان (1950) کان پوءِ گرامر نويسن جي علمي ڄاڻ، لسانياتي مهارت، لفظن جي جوڙجڪ، جملن جي بيهڪ وغيره جو اندازو لڳائڻ آسان ٿيندو!.

(الف) "سنڌيءَ جي 52 حرفن ۾ سورنهن حرف عربي ۽ فارسيءَ جا آهن!". (ص-1)

شيخ صاحب کي (Orthography) جي بلڪل ڄاڻ نه آهي. شيخ صاحب جيڪڏهن سمجهي ٿو ته ا ـ ب ـ ت، ج، ک، م، و ن، ي وغيره عربيءَ جا آهن، سنڌي جا

نہ آهن تہ پوءِ ان تي افسوس ئي ڪري سگهجي ٿو! وڏيڪ لکي ٿو تہ:
(ب) ”سنڌي زبان جا پنهنجا اکر ڪل چار اکر آهن, باقي سنسڪرت جا آهن“. (ص_1)

جنهن عالم جي سوچ اها هجي تہ هزارين سالن جي اوسر ۾ دنيا سان ڪاروهنوار رکندڙ سنڌي ٻوليءَ وٽ ڪل چئن اکرن جي ’ميراث‘ هئي. تہ پوءِ ان تي ڪهڙي ميار؟.

(پ) ”سنڌي ٻولي اگرچہ سنسڪرت مان پيدا ٿي آهي. تاهم ٻنهي ۾ حرفي مشابهت ڪانسواءِ ٻي ڪا ظاهر هڪجهڙائي خير ڪا نظر ايندي, پر انهيءَ جي برعڪس عربي, فارسي ۽ اردو ٻولين سان, سندس تعلق ۽ تشبهہ گهڻو نظر ايندو.“ (ص_3)

ستر جي ڏهاڪي تائين, اهو تسليم ٿي چڪو هو تہ سنڌي ٻولي, سنسڪرت جي پيداوار نہ آهي, البتہ انهن ٻولين جو ماضيءَ ۾ تعلق رهيو آهي. ٻئي الڳ الڳ زبانون آهن. پر شيخ صاحب کي شايد اها ڪل نہ پئي.

(ت) ”دنيا ۾ وڏيون ۽ ممتاز ٻوليون عام طور اهي ليکجن ٿيون, جي دنيا جي گهڻي ڀاڱي ۾ ڳالهائڻ ۾ اچن ٿيون. مثال انگريزي, فرينچ, عربي ۽ اردو وغيره. نسبتا سنڌي ٻولي هڪ ننڍي صوبي جي زبان آهي, پر جا وسعت هن ٻوليءَ ۾ آهي, سا ٻين ٻولين ۾ ورلي هوندي! چا ادب ۾, چا سائنس ۽ تاريخ ۾ ۽ چا سياست ۾, مطلب تہ هر پهلو تي روشني وجهڻ لاءِ سنڌي زبان ۾ ڪافي مواد ملي سگهي ٿو!“ (ص-4)

ان تي ڪهڙو تبصرو ڪجي! هڪ طرف فرمائين ٿا تہ نسبتن سنڌي ٻولي هڪ ننڍي صوبي جي زبان آهي, وري لکن ٿا, پر جا وسعت هن ٻوليءَ ۾ آهي... ڪهڙي بيان کي سچ سمجهون! اڳين حوالن سان ڀيٽ ڪجي تہ سائين واحد بخش شيخ صاحب جي علمي قلعي کلي پئي ٿي تہ چار اکر رکندڙ ٻوليءَ ۾ سائنس ۽ سياست بلڪ هر موضوع تي مواد موجود آهي؟.

واحد بخش شيخ صاحب جي گرامر بابت ڊاڪٽر غلام علي الانا پنهنجي راءِ جو اظهار هن ريت ڪيو آهي:

”سنڌ جي هڪ وڏي تعليمي ماهر محترم واحد بخش شيخ جو ٻن جلدن ۾ ڇپيل ’سنڌي صرف ۽ نحو‘ پڙهيم, تہ آءٌ انهي سوچ ۾ پئجي ويس تہ جهڙي طرح سرگريئرسن, ڊاڪٽر ٽرمپ, پروفيسر ڀيرومل آڏواڻي ۽ ديوان نارائڻداس جڳت ناٿ جا لکيل سنڌي ويا ڪرڻ,

سنسڪرت جي وياڪرڻ ڪي بنياد بنائي لکيا ويا آهن. تهڙي طرح محترم واحد بخش شيخ وري عربي صرف- نحو جي بنياد تي ’سنڌي صرف ۽ نحو‘ جي عنوان تي مسودو بورڊ مان ڇپرايو آهي“. (10)

آخر ۾ مان اهو عرض ڪندو هلان تہ آساني سان چئي سگهجي ٿو تہ شيخ صاحب سواءِ نقاليءَ جي ٻيو ڪجهہ بہ نہ ڪيو آهي.

ٻولين جا تضاد: هن وقت تائين گرامر جي حوالي سان، جن ٻولين جو ذڪر ڪيو ويو آهي، انهن ۾، عربي، فارسي، سنسڪرت، پراڪرت، انگريزي وغيره اچي وڃن ٿيون، جن تان اسان جا گرامر نقل ڪيا ويا آهن. انهن ۾ سنسڪرت ۽ عربي جي قاعدن ڪي ترجيح ڏني وئي آهي. هيٺ عربي ٻولي، جي بيهڪ ۽ جوڙجڪ جي ڀيٽ سنڌي سان ڪجي ٿي. ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب پنهنجي ’سنڌي ٻوليءَ جو تشريحي گرامر‘ ۾ لکي ٿو تہ: پڙهندڙن کي اهو معلوم آهي تہ سنڌي ۽ عربي ٻولين جو تاريخي لسانيات جي لحاظ کان هڪ ٻئي سان پري جو بہ تعلق ڪونهي، البت اٺ سئو سالن جي حڪمراني واري زماني ۾، پهرين عربي ٻولي ۽ ان کانپوءِ فارسي ٻوليءَ معرفت هزارن جي تعداد ۾ عربي ۽ فارسي لفظ سنڌي ٻوليءَ جي لغات ۾ شامل ٿيا. (11)

(1) عربي، سنسڪرت، انگريزي جي جملن ۾، اڳ ۾ فاعل، پوءِ فعل ۽ آخر ۾ مفعول ايندو آهي. ڪن صورتن ۾ عربي جملي جي ابتدا فعل سان ٿيندي آهي.

- جڏهن تہ سنڌي ٻوليءَ جي جملي ۾ اڳ ۾ فاعل، مفعول ۽ آخر ۾ فعل ايندو آهي.

(2) ذڪر ڪيل ٻولين ۾ حرف جر (Pre Position) اڳ ۾ ايندو آهي ۽ سنڌي ۾ اسم، ضمير، صفت کانپوءِ ايندو آهي.

(3) ذڪر ڪيل ٻولين ۾ جنس جا ٽي قسم ٿين ٿا: مذڪر، مونث ۽ ٻي جان (Neutral)

- جڏهن تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ فقط مذڪر ۽ مونث ٿين.

(4) عربي ۽ سنسڪرت ۾ عدد ٽي ٿين: واحد، تثنيہ، جمع

- جڏهن تہ سنڌيءَ ۾ صرف واحد ۽ جمع ٿين.

(5) عربيءَ ۾ ٻہ زمان ٿين. ماضي- مضارع

- پر سنڌيءَ ۾ ٽي زمان ٿين، حال، ماضي ۽ مستقبل

(6) عربيءَ ۾ ڳالهائڻ جا ڪل ٽي جزا ٿين:

اسم ـ فعل ـ حرف

ـ جڏهن تہ سنڌي ۾ هي اَٺ آهن:

اسم ـ ضمير ـ صفت ـ ظرف ـ حرف جر, حرف جملو حرف ندا, فعل.

(7) عربي لفظن جو مادو فعل (ماضي مجهول) مان ڪڍيو ويجي ٿو.

= جڏهن تہ سنڌي لفظ ’مصدر‘مان نڪرن ٿا. فارسيءَ جي بہ اهڙي صورتحال آهي. سنڌي ۾ اچڻ ـ وڃڻ ـ ڳالهائڻ, فارسيءَ ۾ آمدن, رفتن, گفتن وغيره.

(8) عربي, فارسي, سنسڪرت, انگريزيءَ ۾ صفتن جا ٽي درجا ٿين ٿا: خالص, تفضيل, مبالغو.

حقيقت ۾ سنڌيءَ ۾ صرف هڪ سادي صفت ٿيندي آهي. گل سهڻو آهي, انب مٺو آهي. اٺ وڏو آهي, وغيره. باقي اسان جي گرامر نويسن ديسي طريقي سان ٻيون صفتون جوڙي ورتيون آهن. گلاب جو گل سڀني کان سهڻو آهي. انب, صوف کان وڌيڪ مٺو آهي. اٺ, گهوڙي کان وڏو آهي. انهن ۾ نہ صفت تفضيل آهي نہ وري مبالغو. اسان جي هڪ محقق دوست صفت تفضيل ۽ ٻيل ۾ لکيل ’صفت تفصيل‘ جي بحث تي ووٽنگ بہ ڪرائي. ڇٽي فلاڻن, فلاڻن ڪتابن, رسالن, مقالن ۾ تفضيل ۽ فلاڻن ۾ ”تفصيل“ لکيل آهي. تفصيل نڪتل آهي فصل مان وغيره. جڏهن تہ ٻولي ۽ گرامر جي عالم مرزا قليچ بيگ ’تفضيل‘ (ڏسو: سنڌي ويا ڪرڻ 2006 ص 190) وڏي وضاحت سان لکيو آهي. اهڙي طرح ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب پڻ ’صفت تفضيل‘ لکيو آهي.

صفت تفضيل بابت مانواري ڊاڪٽر ارنسيٽ ٽرمپ پنهنجي راءِ جو اظهار هن ريت ڪيو آهي: صفتن جي ڀيٽ Comparison of Adjectives

”سنڌي ۽ ٻين جاتل ٻولين سنسڪرت (۽ فارسي) جي پوئواري ڪندي صفتي جوڙن ذريعي صفت تفضيل Comparative ۽ صفت مبالغو (Superlative) ناهڻ جي خاصيت وڃائي ڇڏي آهي“. (12)

اسم تصغير: اسم تصغير ۽ اسم تڪبير ٻئي عربي ٻوليءَ جا اصطلاح آهن. جڏهن اسان جي ٻوليءَ ۾ اسم تڪبير جو ڪو نالو نشان نہ آهي تہ پوءِ اسم تصغير ڪٿان آيو؟ اسان جي عالمن زوريءَ اهو اصطلاح سنڌي ٻوليءَ ۾ ٽنبيو آهي. جيئن ڪاڪي ڀيرومل پنهنجي ڪتاب ’وڏو ويا ڪرڻ‘ ۾ لکيو آهي:

ايرو پڇاڙي: سنسڪرت ۾ اسم تصغير جي پڇاڙيءَ ۾ ’ايرو‘ ايندو آهي. مثلن ڍگهو- ڍگهيرو ٿورو- ٿوريرو چڱو- چڱيرو. ان سان گڏ (ر) ٻه ايندي آهي جيئن ڪُٽير معنيٰ ننڍي ڪٽي يا ڪُٽيا يعني جهوپڙي. هي مثال جارج اسٽئڪ پنهنجي گرامر ۾ سڀ کان پهريائين صفحي 103 تي ڏئي آيو آهي. پوءِ سڀني گرامر نويسن ساڳيا مثال ڪنيا آهن.

ڙ- ڙو: هيءَ به ساڳئي ’ر‘ پڇاڙي آهي، پر اچار ڦري ’ ڙ ‘ ٿيو اٿس جيئن هٽ- هٽڙو، پنڊ- پنڊڙو.

> ’ٽ پڇاڙي‘، چريو- چريٽ، معنيٰ ٿورو چريو. چام- چاموٽ، ٻوٽ جو وڏيرو (اهو ٿيو اسم تصغير) ڏئو- ڏٿاتي- ’ڏياتي‘ ۾ پنج ڇهه ڏيئا پاسن سان هوندا آهن) اصل سنسڪرت پڇاڙي ’تر‘ مثلن ’گوٽيتر‘ معنيٰ ننڍي ٻوڻ. اسان وٽ ته ٻوڻ کان ننڍو ’ٻاچڪو‘ ٿيندو آهي. اهڙي ريت سنسڪرت ۾ جيڪي تصغيري پڇاڙيون آهن، سي سڀ پيرومل ترتيب سان ڏنيون آهن. پوءِ انهن جو سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪو نالو نشان هجي يا نه، پر هن زوريءَ چيڪي سنسڪرت جي مٽيرائي پيش ڪئي آهي. ايتري قدر جو پڇاڙي ۾ لکي ٿو ته، ڏنو- ڏنل، ڪنو- ڪنل، هي ساڳي ’ر‘ پڇاڙي آهي. جنهن جو اچار ’ل‘ ٿئي ٿو. اها اسم مفعول پنيان گڏبي آهي ته اهو صفت تي ڪم ايندو آهي. هتي ٻه صغيرائي جي معنيٰ ڪانهي“ (13)

ساڳيءَ طرح ڪن عالمن وري عربي ۽ فارسيءَ جا مثال ڏنا آهن. واحد بخش شيخ صاحب ته پيرومل جا مثال ڪٽي اڳ ۾ آندا آهن پوءِ فارسي مان: باغ- باغيچه، ڪوءِ- ڪوچه، مرد- مرڪ وغيره عربي مان مثال ڏيندي لکي ٿو ته:

> ”بحر- بُحيره- بُحيره، (ننڍو بحر: ڍنڍ) عام سنڌي محاوري مطابق ”بحيره عرب“ يعني عربي سمنڊ -زبده- زبيده (ٿوري مکڻ ذري) عام محاوري ۾ ننڍي مانڊاٽي- عبد- عبيد‘ (ننڍو ٻانهو)“ (14)

اسان جي روايتي گرامر نويسن ’ڙي، ڙوڙا‘ آخر ۾ ايندڙ لفظن کي ’اسم تصغير‘ قرار ڏنو آهي. جيئن- ادڙو، منڙو، ڪتڙي، مڇڙي، انڙا، ڪانڙي، هانڙي وغيره.

اسان وٽ جيڪي اهڙا لفظ استعمال ٿين ٿا، اهي صرف اسم نه هوندا آهن،

بلڪل صفت، ظرف، فعل وغيره ٿين ٿا. ان بابت مون ڪيئي مضمون ۽ مقالا لکيا آهن. منهنجو موقف اهو آهي تہ اهي اسم تصغير نہ آهن، بلڪ اها سنڌي ٻولي جي هڪ نرالي خاصيت آهي، جيڪا شايد ئي دنيا جي ڪنهن ٻوليءَ ۾ هجي! لفظن ۾ موزون جاءِ تي ’ڙي- ڙو- ڙا‘ ملائڻ سان لفظ ۾ جاذبيت، پنهنجائپ، سڪ ۽ اڪير جا جذبا پيدا ٿين ٿا، جيڪي نہ صرف ٻولي ۾ سونهن ۽ ميناج پيدا ڪن ٿا، پر ماحول ئي دلپزير ڪري ڇڏين ٿا. مثال طور هڪ سنڌي ڪافيءَ جو ٽلهہ آهي:

’فقيرن جو سڳڙو، مون کي ڪين لڳڙو،
حياتيءَ تان هٿڙو، عزيزن کنيو آ

سر يمن ڪلياڻ جي وائي جو هڪ بند آهي:

اصل اسارين جا، ستي ويڙا سيڻ،
جيڏيون جي مان وِسهو ننڊ مَ هيريو نيڻ،
راتڙيون جاڳن جي، سي آئون ڪندڙي سيڻ.‘

ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ کي بہ ڪا اهڙي خوبي نظر آئي هئي، جو هن چيو تہ

”سنڌيءَ ۾ مختلف قسمن جا اسم تصغير ناهڻ جي وڏي سهولت آهي ۽ ان ڏس ۾ اها، ٻين پينر ٻولين کان گهڻو اڳتي آهي. اسم تصغير جي خيال کي ظاهر ڪرڻ لاءِ پڇاڙيءَ طور ڙو- ڙي وغيره ملائيندا آهن جيئن:

ڏي- ڏيڙي، اک- اکڙي، دل- دلڙي، هٿو- هٿڙو وغيره

ان سببان مفهوم ڪنهن شيءِ جي ننڍي، نازڪ ۽ چڱي هئڻ جو نڪرندو آهي“. (15)

نقاليءَ جا ڪجهہ مثال: ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ سنڌي ٻولي جو گرامر وڏي تحقيق ۽ ڏيرج سان لکيو. جنهن مان پوءِ لکندڙ گرامر نويسن نقالي ڪئي آهي، جيڪا ڪيترن ئي هنڌن تي واضح آهي. ڊاڪٽر ٽرمپ ’سنڌي اسمن جون پڇاڙيون‘ جي عنوان هيٺ ڪجهہ مثال ڏنا آهن. جيئن I پڇاڙي اُ، VI پڇاڙي اِ (مذڪر ۽ مونث) ڪاڪي پيرومل اهي مثال جملن جي مٽ سٽ سان علم آواز ۾ ڏنا آهن. پاڻ ئي لکي ٿو (ڊاڪٽر ٽرمپ جي گرامر مان انتخاب) مرزا قليچ بيگ لڳ ڀڳ ساڳيا مثال باب پنجين- فصل پهرئين ۾ ڏنا آهن. (ص171_170).

واحد بخش شيخ ساڳيو اَ, اِ, اُو, اي ڪٽي مثال عربي, فارسي ۽ سنڌي مان ڏنا آهن. ڏسو: اسم جي جنس- ص 146)- اسم تصغير ۾ جيڪي مثال ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ ڏنا آهن. مثلاً ڪات, ڪاتي, باهہ- باهوتي, چام- چاموٽر (چاموٽي) ڏئو- ڏئاتي, ڏگهو ڏرگهيرو ٿورو- ٿوريرو وغيره, پيرومل مهر چند آڏواڻي 'اسم تصغير' جي باب ۾ ساڳيا مثال ڏنا آهن. ڏسو صفحو 132- 233.

مٿي ذڪر ڪيل ڪتابن جي حوالن, مثالن ۽ وياڪرڻي اپياس ڪانپوءِ ماهرن جي راءِ کي سامهون رکندي, آءٌ ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب ۽ علم لسان ۽ گرامر تي مهارت رکندڙ ڊاڪٽر فهميده حسين جي انهيءَ راءِ جي تائيد ڪريان ٿو تہ سنڌي گرامر جي ڄاڻن تي مشتمل ڪاميٽي جوڙي وڃي, جيڪا سنڌي ٻوليءَ جي گڻن, خاصيتن, انداز بيهڪ, بيان ۽ گرامر جي عام جزن جو گهرائي سان جائزو وٺي گرامر جي جديد اصولن کي سامهون رکي, نئين سر سنڌي ٻولي جو جديد گرامر تيار ڪرائي.

منهنجي اها بہ تجويز آهي, تہ اهو اهم ڪم سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي سربراهي ۾ ٿئي, ڇاڪاڻ تہ ٻولي بابت اهڙا ڪم اٿارٽيءَ جي بنيادي مقصدن ۾ شامل آهن. ان کان علاوه ٻوليءَ جي هڪ مڃيل اداري طرفان ورتل ڪوشش کي خاطريءَ سان مثبت موٽ ملندي.

حوالا

1. ملاح مختيار احمد, 'خدا وادي رسم الخط,' سنڌي لئنگئيج اٿارٽي 2018- ص 140
2. Siddiqi Habibullah, `Education in Sindh- past & present`, Institute of Sindhology- 1987, P. 194
3. Stack Captain, `A Grammar of Sindhi Language`- Reprint in 2011, P. 11
4. Chattergi Suneti Kumar, `The Origin & Development of Bengali Language`- 1926 P- 15
5. الانا غلام علي ڊاڪٽر, 'سنڌي گرامر جا مسئلا'- نئين زندگي مئي 1966 ص. 25
6. آڏواڻي پيرومل مهر چند- 'وڏو سنڌي وياڪرڻ'- انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو ڇاپو ٻيو 1985 ص ص. 7-6
7. الانا غلام علي ڊاڪٽر- ايڊيٽر طرفان- 'وڏو سنڌي وياڪرڻ', انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو ڇاپو ٻيون 1985 ص- 2

8. بيگ ميرزا قليچ شمس العلماءَ- ’سنڌي وياڪرڻ‘ - ڇاپو ٽيون، 2006- ص. 138
9. ساڳيو- ص. 66
10. الانا غلام علي، ڊاڪٽر – ’سنڌي ٻولي جو تشريحي گرامر‘ - سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، 2010
11. ساڳيو- ص. 3
12. ٽرمپ ارنيسٽ ڊاڪٽر- ’سنڌي ٻولي جو گرامر‘ - سنڌي لئنگئيج اٿارٽي 2011- ص. 122
13. آڏواڻي ڀيرومل مهرچند- ’وڏو سنڌي وياڪرڻ‘ - سنڌي ادبي بورڊ 1985 ص. 234
14. شيخ واحد بخش- ’سنڌي ٻولي جو صرف ۽ نحو‘ - سنڌي ادبي بورڊ 1986 ص. 69
15. ٽرمپ ارنيسٽ ڊاڪٽر- ’سنڌي ٻولي جو گرامر‘ - سنڌي لئنگئيج اٿارٽي 2011- ص. 81